УДК 929

Г.Ф. Гайнуллина, Х.Х. Кузьмина

КҮҢЕЛ ТАЛӘБЕ – ФӘН
(галимә Бәширова Илида Басыйр кызына – 80 яшь)

Илида Басыровна Баширова – видный татарский ученый, автор многочисленных трудов по лексикологии и лексической семасиологии, стилистике и истории татарского языка. В статье представлены краткое описание жизни и деятельности ученого, научные взгляды, а также анализ монографий.

Ключевые слова: Илида Баширова, татарское языкознание, лексикология, семасиология, стилистика, история языка.

Фән юлы катлаулы, авыр һәм сикәлтәле. Гомерен фәнгә багышлаган кешеләр моны ачык күзаллыйлар, әмма авырлыкларга бирешмичә, зур максат куеп һәм үз артыннан килгән яшь көчләргә юл ачып, алга баралар; яңа ачышларга омтылалар. Сүзебез – татар тел гыйлеме дөньясында әнә шундый кешеләрнең берсе – галимә Илида Бәширова турында.

Илида Басыйр кызы Бәширова 1938 елның 23 ноябрендә Оренбург өлкәсе Матвеев районының Иске Әмир авылында укытучылар гаиләсендә дөньяга килә. Ул елны Корбан гаете нәкъ менә 23 ноябрьгә туры килгән, шунлыктан кызчыкның әбиләре сабыйга Корбанбикә дип исем кушарга ниятлиләр, ләкин булачак галимнең әнисе, студент елларында белем биргән укытучысына хөрмәт йөзеннән, кызына Илида дип исем куша.

Илида кечкенәдән үк белемгә омтылучан, кызыксынучан булуы, күп укуы белән аерылып тора. Чордашы – олимпия чемпионы Лариса Латынина чыгышларын күреп, үзлегеннән гимнастика белән шөгыльләнә. «Күренекле гимнастка башкарган хәрәкәтләрне ясамыйча тынычланмый идем», – дип искә ала балачагын Илида апа.

Мәктәпне тәмамлагач, «Нишләргә, укырга кая барырга?» дигән сорау килеп баса. Колхоз рәисе мөхтәрәм Камил абый Бикмурзин, Илиданың эшкә уңганлыгын күреп, аны авылда калдырырга тели, пешекче булып эшләргә үгетли, ләкин Илида Бәшированың юлы инде анык билгеләнгән: ул галим булачак!

Яшьтән үк туган тел язмышы белән янып-көеп йөргән Оренбург кызы 1956 елда Казан дәүләт университеты тарих-филология факультутының татар бүлеген сайлый. 25 кешедән торган дус, тату төркемдә, татар дөньясында гына түгел, төрки даирәдә дә танылачак диалектолог, профессор, татар һәм төрек телләре белгече Фәрит Йосыпов, күренекле әдәбият галиме, язучы, тәнкыйтьче, профессор Тәлгат Галиуллин, гарәп теле белгече, гарәп илләрендә укып-

эшләп кайткан Илдар Әүхәдиев, киләчәктә Татарстан Радио комитеты дикторы булачак Рим Кәримов, шагыйрь, мөгаллим, дин белгече Равил Сәйфетдинов, укытучы һәм оста баянчы Әнвәр Мөхәммәтҗанов (яшь башкаручы Сәйдә Мөхәммәтҗанованың бабасы), таләпчән җитәкче, авыл советы рәисе, академик Мирфатыйх Зәкиевнең сеңлесе Алинә Зәкиева (Садыйкова), танылган укытучы, Аяз Гыйләҗев әсәрләрен туплап бастыручы, әдипнең тормыш иптәше Нәкыя Гыйләҗевалар белем ала.

1961 елда Казан университетын тәмамлаганнан соң, яшь кыз Куйбышев өлкәсе Камышлы районы Бакай авылына татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшкә кайта. Анда 1963 елга кадәр хезмәт куя.

1963 елдан башлап бүгенгә кадәр Илида Басыйр кызының эшчәнлеге СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институты (соңрак ТР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) белән бәйле. 1963–1966 елларда ул Тел, әдәбият һәм тарих институтының аспирантурасында укый һәм шунда ук кече фәнни хезмәткәр итеп эшкә алына. 1971 елда – танылган тел белгече Хәлиф Рәхим улы Курбатов җитәкчелегендә «Татар шигъриятендә сүз-сурәт» дигән темага кандидатлык диссертациясе, ә 2000 елда докторлык диссертациясе яклый. Бер үк вакытта Казан университетында лексикология һәм гомуми тел гыйлеме буенча дәресләр алып бара. 1980 елдан – өлкән фәнни хезмәткәр, 2001 елдан әйдәп баручы фәнни хезмәткәр вазифаларын башкара.

Илида Басыйр кызы Бәширова – 9 монография, 8 уку-укыту, методик программа һәм кулланма, 200дән артык фәнни һәм фәнни-популяр мәкаләләр авторы. Үзенең фәнни эзләнүләрен ул өч юнәлештә алып бара: стилистика, лексикология һәм әдәби тел тарихы. Аның эш алымнарының үзенчәлеге шунда: кайсы гына өлкәгә алынса да, ул һәр куелган мәсьәләнең тирән катламнарына төшеп, аны иң катлаулы яссылыкларда ача. 1971 елда татар гуманитар фәне дөньясына «Татар шигъриятендә сүз-сурәт» дип аталган тема белән килеп кергән галим, соңрак, татар проза телен өйрәнүгә багышланган «Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле: татар прозасында хикәяләү стильләренең үсеше һәм аның әсәр теленә тәэсире», «Җидегән чишмә моңы… (Гомәр Бәшировның иҗат лабораториясеннән)» хезмәтләре белән танылa. 1974 елда дөнья күргән «Сүз белән сурәт ясау» монографиясендә Илида Бәширова сүзнең сөйләм телендә һәм әдәби текст тукымасында барлыкка килгән мәгънә үзенчәлекләрен, туры һәм күчерелмә мәгънәләрнең сурәт барлыкка китерүдәге үзенчәлекле рольләрен билгели. Шушы вакыттан башлап, татар филологиясе фәненә «сүз-сурәт» гыйбарәсе стилистик термин булaрак кереп урнаша. Чәчмә әсәрләр телен тикшерүгә багышланган хезмәтләрендә исә галимә татар сәнгатьле прозасы һәм хикәяләү

стиленең үсеш этаплары, аерым язучыларның индивидуаль тел-стиле формалашу, хикәяләү стилендәге сурәтләү чараларының үсеш тарихы мәсьәләләренә туктала. Алар аның татар әдәби теле тарихын өйрәнүгә багышланган хезмәтләрендә дә җентекле яктыртыла.

Тел тарихы – бик катлаулы, галим кешедән югары дәрәҗәдәге әзерлек, белем, күзаллау һәм булган гамәли белемнәрне нәзари яктан системалаштыруны таләп итә торган өлкә. Илида Басыйр кызы төрки-татар язма әдәби тел тарихы теориясенең шактый катлаулы һәм тиешле дәрәҗәдә эшләнмәгәнлеген күреп, 2000 еллардан соң фәнни эзләнүләрен шушы юнәлештә алып бара башлый, бөтен көчен иске татар әдәби телендәге норма һәм вариантлылык, диалект һәм әдәби тел, әдәби тел һәм функциональ стильләр мөнәсәбәте, матур әдәбият стиле үсешенең теоретик мәсьәләләрен чишүгә куя. Аның 2000 елда уңышлы якланган докторлык диссертациясе XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби телендә исем категорияләре һәм фигыль наклоненияләрендә әдәби норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылыкны өйрәнүгә багышлана. Билгеле булганча, XIX гасыр ахыры – XX йөз башы – татар әдәби теле формалашуда иң катлаулы, яңаруларга һәм үзгәрешләргә бай, үзенчәлекле, бәхәсле чорларның берсе. Галим әлеге чорда «...өч жанры белән дә матур әдәбият, дин тәгълиматы, рухани-дөньяви дидактика, фәннең барлык тармакларына да караган фәнни һәм фәнни-популяр әдәбият, иҗтимагый публицистика, рәсми-эш, эпистоляр-хат, көндәлек-һөнәри дигән функциональ стильләре һәм әлеге стильләрнең үз эчләрендәге жанр-төрләре хәрәкәттә булып, иҗтимагый эшчәнлекнең төрле ягын чагылдыра торган әдәбият дөнья күрә» дип билгели. Бу әдәбиятның теле дә өч юнәлештә үсеш ала: «а) гарәп һәм фарсы алынмалары һәм гомумтөрки (архаик) формалар кулланып, язма традиция дәвам итела торган классик иске татар теле; ә) шул ук нигез угызгосманлы төрек теленең берәмлекләре белән баетылып, «Тәрҗеман» газетасы теленә бик нык якынайтылган, төрки халыкларның күпчелеге укып аңласын дигән максатны күздә тотып, «урта лисан» дигән тармак, б) әдәби әсәр телен сөйләмә-халыкчан сүз һәм сүзформалар белән баетып язу юнәлеше». Әлеге фикер Илида Басыйр кызы тарафыннан бу чорда (татар әдәбияты, фәне һәм публицистикасы зур күтәрелеш кичергән «алтын чор») иҗат иткән бик күп язучы-шагыйрьләрнең гарәп язуында басылган әсәрләрен һәм кульязмаларын, газета-журналларның телен анализлау нәтиҗәсендә әйтелә. Шул ук вакытта галим соңгы елларда аерым бер чорны гына анализлап калмыйча, татар әдәби теле үсеше тарихын тулаем күзаллап, зур күләмле хезмәтләр дә яза. Аның Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты

тарафыннан чыгарылган «Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы). I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлык; II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлык» исемле коллектив монографиядә урын алган хезмәтләре татар әдәби теле тарихы турында тулы күзаллау булдырырга ярдәм итә.

Илида Басыйр кызы эзләнүләренең өченче юнәлеше семасиология фәне белән бәйле. Казан федераль университетында И.Б. Бәширова лексикология һәм гомуми тел гыйлеме дисциплиналарыннан дәрес-лекцияләр алып бара, студентларга сүз мәгънәсенең четерекле якларын аңлата. Бу дәресләр аңа семасиологияне фән буларак тирәнтен өйрәнүгә этәргеч бирә. Семасиология – лексикология фәне кысаларында барлыкка килгән, сүзнең мәгънә үзгәрешләрен, сүзләр арасындагы мәгънә мөнәсәбәтләрен, бәйләнешләрен, сүзнең тышкы төзелешен генә түгел, ә кеше шәхесе белән бәйле булган психологик үзенчәлекләрнең сүзнең мәгънәсендә чагылышын өйрәнә торган катлаулы лингвистик юнәлеш. Чит илләр һәм рус тел белемендә бу юнәлеш шактый күптәннән – XIX гасырдан ук эшләнелә башласа да, төрки һәм, аерым алганда, татар лексикологиясе фәнендә алар XXI гасырга кадәр ачык килеш кала иде. Илида Басыйр кызы бу өлкәдә, беренче булып, татар семасиологиясе фәненең нәзари нигезләрен эшли, аларны тарихи яссылыкта баета. Тарихи аспектта алып барылган семасиологик тикшеренүләр – чын мәгънәсендә катлаулы фәнни юнәлешләрнең берсен тәшкил итәләр, чөнки сүзнең хәзерге татар телендәге парадигматик мәгънәсен ачыклаган очракта да, аның тарихи язма истәлекләрдә (шул исәптән сүзлекләрдә дә) башка мәгънә төсмерләре, кайбер очракта хәтта капма-каршы мәгънәләрдә кулланну очраклары теркәлгән булырга мөмкин. Синтагматик мөнәсәбәтләр исә тагы да катлаулырак, биредә тел кулланышы субъектның (авторның) шәхси тел паспорты, дөньяга карашы, индивидуаль үзенчәлекләре кебек психологик моментлар белән үрелеп бара. Әйтергә кирәк, әлеге нигезләмәләр рус тел белемендә дә җитәрлек рәвештә эшләнмәгән.

Үзенең «Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр» хезмәтендә И.Б. Бәширова мәгънә нигезен ачыклый торган алты катламның барлыгы турында яза (17 б.). Татар теле сүзлек байлыгының бер өлешен алынмалар тәшкил иткәнлеген истә тотсак (иске татар әдәби телендә исә гарәп-фарсы алынмалары – төп лексик катламнарның берсе), әлеге сүзләрнең чыганак телдәге парадигматик һәм синтагматик мәгънәләрен, мәгънә бәйләнешләрен, аларның татар телендәге трансформациясен дә белү-өйрәнү зарур икәнлеге ачыклана. Димәк, Илида Басыйр кызы башкарган хезмәт фикер күләме ягыннан да,

эчтәлеге-тирәнлеге ягыннан да хәзерге фән югарылыгы таләпләренә җавап бирә, бу юнәлешкә караган башка хезмәтләрдән алдынгы карашлары белән аерылып тора. 2010 елда шушы юнәлештә тулыландырылып, яңа материаллар белән баетылып чыккан икенче хезмәт – «Татар әдәби теле. Семасиология» китабы да фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан хуплап каршы алына. Сүз байлыгына бәйле рәвештә «вариант-инвариант» мөнәсәбәте, лексик-семантик категорияләр мәсьәләсе, деривация һәм коннотация кебек күренешләр автор тарафыннан язма истәлекләр теле мисалында, сүзләрнең хәзерге татар теленә кадәр үсеше мисалында аңлатыла. Әлеге хезмәттәге күзәтүләрнең чагыштырма-тарихи планда эшләнүе, ягъни бер сүз-берәмлекнең һәр чорда төрле авторлар тарафыннан кулланылган мәгънәләре һәм мәгънә үсеше төрлелеген ачыклау хезмәтнең кыйммәтен тагы да арттыра.

Илида Басыйр кызы Бәширова – татар лексикологиясенең моңа кадәр эшләнмәгән өлкәләрен фәнни җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим итүче, бу юнәлештә актив хезмәт куючы, яңа ачышларга, яңа эзләнүләргә омтылучы киң карашлы, тирән эрудицияле татар галиме. Фәнни карашларының киңлеге аның бик җентекле гамәли тикшеренүләре белән үрелеп, тулыландырылып һәм дәлилләнеп-расланып бара. Бүген без аны 80 яшьлек юбилее белән котлыйбыз, ныклы сәламәтлек, киләчәккә корган максатларына ирешерлек көчегәр, яхшы кәеф, уңышлар һәм яңа фәнни ачышлар телибез! Галимнең башкарган эшләре дәвамлы булсын, фән дөньясында чәчкән орлыклары уңдырышлы туфракка төшсен!

Гайнуллина Гөлназ Фоат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Кузьмина Халисә Хатыйп кызы,
Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара бәйләнешләр институтының татар теле кафедрасы доценты